

ЭТИМОЛОГІЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ СТУДІЇ : МІЖМОВНА ОМОНІМІЯ ЧИ ЦІКАВА ОМОГРАФІЯ?

Традиционно межъязыковая омонимия рассматривается как в узком, так и в широком понимании, при котором межъязыковыми омонимами считаются семантически неэквивалентные полнзначные и неполнзначные слова, имеющие в двух и более родственных или неродственных языках интерферентно подобное фонетическое и/или графическое оформление (при условии вариативности в границах аналогичных фонем и национального графического представления), или те, которые состоят из интернациональных компонентов. По признаку формальной вариативности, акцентологическим отличиям и с учетом генетических и функционально-семантических особенностей сопоставляемых глаголов нами выделены абсолютные глагольные межъязыковые омонимы с акцентологическими отличиями, которые квалифицируются как гомогенные и гетерогенные единицы с одним и более идентичными значениями.

Потенційно міжмовні омоніми притаманні будь-яким парам (чи групам) мов світу, але найбільш широко представлене їх реальне (мовленнєве) існування в мовах генетично споріднених. Прикладом може бути українсько-російська / російсько-українська міжмовна омонімія, представлена деякими парами дієслівних омонімів, що повністю збіглися за формою (звучанням і/ або графічним оформленням) або в основній її частині, але різняться значенням [Кочерган, 1997]. За умови виявлення розходження за формою відмінність цих дієслів може бути мотивованою наявністю закономірних відповідностей (фонетичних, графічних, орфографічних, акцентологічних, морфемно-словотвірних), які існують у системних відношеннях мов, що контактують.

Міжмовна омонімія віддзеркалює процеси мислення – смислову синкретичність, дифузність значень, що виражаються полісемічними звуковими комплексами. Її основою часто були, як засвідчують давні мови, протилежні поняття, що відображали первинну діалектику сприйняття та відображення буття.

Функціонування міжмовних омонімів вирізняється відносною стабільністю основних значень, оскільки переважна їх більшість утворилась у далекі від сучасності часи, тобто тоді, коли відбувався процес становлення слов'янських

мов.

Збереження в одній чи обох мовах первинного мотивованого значення або його зміни впливають на: 1) типи відношень у системі міжмовної омонімії; 2) звуження або розширення первинного значення в обох мовах; 3) розходження міжмовних омонімів до протилежних значень; 4) наявність малоподібних, проте психологічно виправданих значень.

Компактна цілісна група омонімічних структур із варіативним або дистинктивним наголосом розглядається нами як міжмовні омонімічні пари, а не як ті, що виділяються в окрему категорію міжмовних зближень, паралелей, апроксиматів чи таутонімів, оскільки, по-перше, маємо справу з неповним, а іноді й суто випадковим збігом зовні подібних одиниць [Манакін, 1999: 29], по-друге, тому, що й дотепер серед мовознавців немає єдності у питанні, чи доцільно розглядати ці одиниці як омоніми.

Міжмовні дієслівні омоніми з акцентологічними варіантами належать як до абсолютних (однакові за формою одиниці з одним і більше різними значеннями в зіставляваних мовах), так і відносних (міжмовна омонімія виникає на спільному семантичному тлі з різною таксономією і співвідношенням прямого та переносного значень).

Увазі читача пропонуємо групу абсолютних дієслівних омонімів з акцентологічними розбіжностями, що, в свою чергу, розмежовуються на: а) *гомогенні*, або семантико-етимологічні, які зберігають семантичний і мотиваційний зв'язок між семантичними структурами на синхронічному чи діяхронічному зрізах зіставлення. У цьому разі вони поділяються на семантико-етимологічні з експліцитною, або прозорою, чи імпліцитною, або стертою, внутрішньою формою, відтворюваною шляхом спеціальних етимологічних розшуків; б) *гетерогенні* (різномотивовані дієслівні номінативні одиниці, різноструктурні, різнокореневі, аломорфні, збіг між якими є випадковим, оказіональним).

Прикладом абсолютних омонімів з нерозгалуженою семантичною структурою в обох мовах є міжмовна омонімічна пара, де дієслівна омонімія, зумовлена моносемією некорелятивних значень дієслів обох мов:

*набурити*¹(1) – *набури/ть*¹(1), що співвідносяться з неоднаковою сигніфікативною сферою і мають прямий об'єкт фізичної дії, а з формального погляду різняться акустично (акцентологічно): *набури/ть*" просвердлити буром в якійсь кількості" – з наголосом на суфіксі тематичної основи (укр. *насвердлити*) та укр. *набу/рити* "налити багато чого-небудь" – з накореневим акцентом.

Слід звернути увагу, що до складу словотвірного гнізда вказаної омонімічної пари входять дієслівні омокореляти, частина з яких співвідноситься за семантикою з вихідним дериватом, а частина має безеквівалентну семантику. Так, зокрема, практично повністю зберігається російській мові семантика вихідних фазових дієслів та утворених від них афіксальних похідних зі значенням доведення певної фізичної механічної деструктивної дії до логічного завершення. Так, рос. *бури/ть* 1(–) з афіксальним наголосом має значення "свердлити, робити свердловини". В українській мові представлено два слова-омоніми *бу/рити*¹ 1(1), *бу/рити*² 1(1), *бури/ти* 1(1), перший з яких має семантику фізичної дії наливання "митись, текти", а друге позначає емоційний стан людини "хвилювати". Це значення є діалектним. Водночас значення рос. *бури/ть* 1(–) покривається укр. *бури/ти* 1(–) з ідентичним наголосом. Отже, при певних розбіжностях омонімічних дієслів у межах однієї мови простежується подібна семантика, тому омонімія є відносною. Словотвірно співвіднесені зі згаданими дієсловами афіксальні похідні, зберігаючи спільне словотвірне значення, мають по одній некорелятивній семемі, отже, омонімія є абсолютною – *набури/ти* 1(1) – *набури/ть* 1(1).

Третій член цього словотвірного гнізда *обу/рювати*¹ 2(2), *обу/рювати*² 2(1) – *обурева/ть* 1(1) у зіставлюваних мовах має спільне дієслівне значення інтенсивної динамічної дії, яке семантично трансформується при позначенні внутрішнього стану людини. Так, в українській мові *обу/рювати*¹ 2(2) має значення почуття гніву, незадоволення, обурення. Від нього утворені шляхом метафоризації семантично подібні: "збуджувати, запалювати, підбурювати". Водночас, укр. *обу/рювати*² зберігає в своїй дієслівній семантиці значення інтенсивної фізичної дії, спрямованої на об'єкт "обвалювати, навалювати,

навалюватися з великою силою". Усі згадані значення є перехідними. Як ми переконалися, ця омонімічна пара має досить подібну семантику до членів описаного словотвірного гнізда. Не виключено, що всі вони пов'язуються зі спільною ідеєю активної фізичної дії на об'єкт (пор. семантику укр. *обу/рювати*² з рос. *бури/ть, набури/ть*), з якої розвинулася семантика негативного емоційного стану, яку маємо в дієсловах *обу/рювати*¹ 2(2), *обу/рювати*² 2(1), *обурева/ть* 1(1). Можна припустити, що семантика внутрішнього стану людини якоюсь мірою нагадує значення інтенсивної розбурханості під час виконання певних робіт, пов'язаних із землею, бурінням. На користь такого припущення свідчить і етимологія, а також реконструкція та пошук відповідників в інших індоєвропейських мовах. Так, за свідченням етимологічних джерел, більшість паралелей у слов'янських мовах пов'язується з семантичним актом фізично-психічної дії, спрямованої на об'єкт, або значенням внутрішнього стану суб'єкта без участі стихії (приміром, стан природи, атмосферні явища). Пор. польськ. *burzyc* "непокоїти турбувати", чеськ. *bouriti* "бушувати бунтувати", болг. *бури се* "збирається на бурю", с.-хв. *бурити се* "сердитися", слов. *buriti* "бушувати (про бурю), біснуватися". Усі ці паралелі сягають праслов'янського лексичного архетипу **buriti > *bouritei, bourija > *bouria* – споріднене з гр. *γυρω* "змішую, сполучую", лтск. *fuoro* "бушую", дірл. *burah* "риття землі" [ЕСУМ, 1982-2000, 1: 301].

О. М. Трубачов подає цікаві паралелі з інших слов'янських мов до іменника *буря*, з яким через каузативний зв'язок споріднюється дієслово *бурити*: лтск. *bouruot* "ревіти" *revima* (про волів)", д.-сл. *burr* "супутний вітер" під час плавання", норв. *burā* "ревти", д.-ірл. *burach* "ревіння бика, копання землі" [ЭССЯ, 1974-1991, 3: 99]. Аналогічна думка висловлена Фасмером [Фасмер, 1964—1973, 1: 244]. Абсолютні дієслівні міжмовні омоніми обох мов з акцентологічними варіантами представлені *прикладами: зори/ти* 2(2), *зори/ти* 4(4) – *зо/рить* 1(1), *зори/ть* 1(1), що в українській мові мають спільну семантику зорового сприймання і пов'язуються з ідеєю світла, на відміну від російської, де значною мірою представлена семантика росту, доведення до певного стану. В українській мові дієслово *зори/ти* має такі значення, як

"дивитися", "стежити за кимось, спостерігати". Дієслово *зори/ти* має стилістично забарвлене значення "сяяти", "світити" (поетичне), "блищати під впливом сонячного проміння" й переносне "світити (про очі)", "світати". Первісне значення лексеми в українській мові пов'язується з етимологічно спорідненими лит. *zarija* "жаринка", *zarios* "жар", *zara* "заграва, сяйво", *zereti* "блищати" *zeruoti* "жеврїти, тліти, світитися", прус. *sari* "жар", до яких зводяться також праслов'янське *zreti*, укр. *zritи*, *zdrити* [ЕСУМ, 1982-2000, 1: 278; Фасмер, 1964-1973, 2: 104]. Спільна ідея зорового сприймання світла є етимологічно очевидною для цих слів, вона ще відчувається, як свідчать дані М. Фасмера, в омонімічних одиницях у російській мові, які, можливо, постали внаслідок розпаду полісемії на омоніми.

Повністю розійшлися за значенням абсолютні дієслівні одиниці *шарі/ти*¹ *1(1)*, *шарі/ти*² *2(2)* і *ша/рить* *2(2)*. Лексема *ша/рить* *2(2)* представлена двома семантично пов'язаними між собою ЛСВ: "шукати напмацки" та розмовним *шукати* "розшукувати когось або щось". Відзначимо, що, з погляду походження, це дієслово не має однозначного тлумачення. Зокрема, М. Фасмер вважає його етимологічно спорідненим з *ша/ркать*, що запозичене з німецької *scharren* "копати, розгрібати", *schuren* "розгрібати" [Фасмер, 1964- 1973, 4: 409]. Таке зближення він вважає випадковим, однак, за М. Шанським, [Шанский, 1971: 501, 511], це власне російське утворення від давнього *шар* у значенні "шорох". Внутрішньомовна омонімія в українській мові має формально подібний корелят з відмінним наголосом, представлений двома словами-омонімами, один з яких уживається у вузькодіалектному значенні "сірити, темніти" (у цьому разі, очевидно, наявне дієслівне утворення від запозиченого з польської мови прикметника *szary* "сірий"). Така ж семантика, пов'язана з кольором, властива й омонімічному значенню *шарі/ти*² "ставати червоним, виділятися червоним або рожевим кольором, виднітися". Слід зазначити, що обидва значення пов'язуються зі станом природи або людини. Ці дієслова в українській мові є за аспектуальністю інхоативними (доведення до певного стану) на відміну від рос. *ша/рить*, пов'язаного з просторовою орієнтацією, яке за способом дієслівної дії належить до дієслів зі значенням семантично

неподільної дії, яка спрямована на досягнення своєї внутрішньої межі.

Досить подібною є дієслівна семантика омонімічних одиниць *утиска/ти* (*втиска/ти*) 2(2) – *ути/скать* 1(1), які вирізняються наголосом та певними афіксальними регулярними відповідностями. Так, лексема *утиска/ти* та її варіант *втиска/ти* (у цьому разі наявне чергування у-в) має два значення: "непомітно давати комусь щось у руки", "вдавлювати що-небудь". Останнє значення виявляється подібним до російського відповідника з накореневим наголосом *ути/скать* "втискуючи, вмістити куди-небудь". Обидва ці значення пов'язуються з актом фізичної дії з прямим її об'єктом, проте дії обмеженої, повторюваної. В обох мовах ця дієслівна семантика пов'язується зі сферою обмеженого простору. З точки зору функціональних розбіжностей, російське значення кваліфікується як просторічне. За свідченням Є.Тимченка, в староукраїнській мові дієслово *втиснутися*, крім прямого значення, пов'язаного з обмеженням чогось або проникненням всередину якоїсь лінійної субстанції (локусу: вхід, місце, приміщення), має переносно-метафоричну семантику. Остання містить у собі ідею утискання моральних прав і громадських свобод, яку, до речі, має і словотвірно співвіднесений з ним віддієслівний іменник "*втиснення и кривды въ томъ чинити*" [Тимченко, 1930-1932: 350].

Омонімічна пара *сні/дати* 1(1) – *сне/да/ть* 2(2) представлена дієсловами, що мають неповний збіг у плані вираження, різняться акцентологічно й збігаються в одному зі значень, яке, у свою чергу, диференціюється з точки зору його активності / пасивності. Наприклад, у російській мові дієслово *сне/дать* із архаїчним наголосом на корені та сучасним на суфіксі вживається у двох значеннях, одне з яких є застарілим й ареально обмеженим "їсти, приймати їжу" (*Все, по даному обету, Не касаются мясного, Ниже хлеба не снідаю.* – К. Прутков), а друге значення є переносним і книжним "мучити, терзати" (укр. *сушити, гризти*), що виникло на основі метафоричного переосмислення попереднього, перенесеного з фізичного акту – їсти – на внутрішній психічний стан людини (пор. фразеологічні словосполучення з варіативністю стрижневого компонента їсти/гризти себе на позначення душевних страждань, мук – *їсти нерви* – і т.ін.). Перше значення виявляється

частково еквівалентним однозначному дієслову в українській мові *снідати* (з наголосом на корені), оскільки позначає процес прийняття їжі саме зранку. Це значення марковане як розмовне.

Певні акцентологічні відмінності простежуються в абсолютних омонімічних парах: *заплу/тати 4(4) – заплута/ть 1(1)*, *обме/жувати 2(2) – обмежева/ть 1(1)*, *обсто/яти 2(2) – обстоя/ть 1(1)*, *очу/ти/тися 2(2) – очути/ться 1(1)*.

Словотвірно марковані за спільною ознакою локусу (межі) закріпилися з різним значенням одиниці *обме/жувати 2(2)* і *обмежева/ть 1(1)*. Другій властиве більш конкретне значення, прив'язане до земельної теми, поділу землі "виділити земельну ділянку, встановити її межі", першій – значення абстрактне, узагальнено-метафоричне, пов'язане з обмеженням будь-чого (розумового, фізичного), хоча й має місце частковий збіг з наведеним російським значенням, наприклад, "бути межею чогось, відділяти щось від чогось" (*Дністер... обмежує район Українських Карпат з північного сходу.* – Наука і життя).

До дієслів-омонімів зі значенням стану належать і такі, як рос *очути/ться 1(1)* "потрапити кудись, опинитися в якомусь положенні – укр. *очу/ти/тися 2(2)* з паралельним, подвійним наголосом 1. "отямитися" (*Од холодної води, якою побризкали Кіндрата, він очутився.* – П. Панч), 2. "повернутися до стану душевної рівноваги" (*Ледве що очутилася я трохи по тяжкій втраті вашого батька, ледве припочила з великої фізичної втоми... вже спав на мене новий смуток.* – О. Кобилянська).

До дієслів, які вирізняються акцентологічно, семантично й стилістично, належать і пари типу укр. *заплу/тати 4(4)* та рос. *заплута/ть 1(1)*. Некорелятивним ЛСВ цих дієслів притаманна спільна ідея порушення, відхилення від якоїсь норми, правила, правильної лінії. В російській мові ця сема наявна тільки у значенні "збитися з правильного шляху, заблукати". Словники кваліфікують це значення як просторічне. В українській мові ця мотиваційна ознака спочатку позначилася на сфері ткацтва та колі суміжних понять (заплутати нитки), а згодом через семантичну деривацію, метафоричне переосмислення цих понять значення абстрагувалось, віддалилось від

попереднього. Про це свідчать такі вторинні значення, як "ускладнити", "втягнути в недобру справу", "ввести в оману, схилити до помилки" (*Отим словесним мотлохом ми заплутали її працівників об'єднання.* – Ю. Шовкопляс).

Генетичний і функціонально-семантичний підходи до міжмовної дієслівної омонімії дали змогу виокремити абсолютні омонімічні одиниці з акцентологічними розбіжностями, що мають одне і більше різних значень, на відміну від відносних, які постають на спільному семантичному тлі з різними співвідношеннями прямого та переносного, загальномовного й діалектного значень, їх різною стилістичною маркованістю, сферою вживання та іншими характеристиками.

Розгалужена група відносних міжмовних омонімів, що виникли на спільному семантичному тлі з різною таксономією і співвідношенням прямого та переносного значень, є предметом наших подальших досліджень.

Література

- 1 Етимологічний словник української мови: В 7т. – К.: Наук, думка, 1982 - 2000. – Т. 1 – 4.
2. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд.— М.: Наука, 1974-1991. – Вып. 1 – 23.
3. Кочерган М. П. Словарь русско-украинских межъязыковых омонимов: Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К.: Академія, 1997. – 400 с.
4. Манакін В. М. Когнітивні аспекти контрастивної семантики // Проблеми зіставної семантики. – К., 1999. – С. 29.
5. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – Т. 1 – 2.
6. Словарь современного русского литературного языка. – М. Л.: Изд-во АН СССР, 1948- 1965. –Т.1 – 17.
7. Тимченко Є. Історичний словник українського языка. – Х. – К. – 1930 – 1932, – Т. 1 – Вип. 1, 2.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т.1 – 4.

9. Шанский Н. М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка. - Просвещение, 1971. – 542 с.